

DOI: 10.52363/2414-5866-2022-2-17

УДК 351:342.84

*Фросіняк Р.В., аспірант НУЦЗ України, м. Харків,
ORCID: 0000-0002-5135-404*

*Frosiniak R., postgraduate student of the National University of Civil
Defense of Ukraine, Kharkiv*

ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ УЧАСТІ У ВИБОРАХ ЯК ЗАГАЛЬНОСВІТОВИЙ ТРЕНД

PECULIARITIES OF IMPLEMENTATION OF DIGITAL VOTER PARTICIPATION AS A GLOBAL TREND

У статті розглянуто особливості впровадження діджиталізації участі у виборах як загальносвітовий тренд. Визначено переваги надання державних послуг у електронному форматі. Проаналізовано можливості подальшого розвитку державних електронних послуг в Україні. Здійснено аналіз останніх вітчизняних і зарубіжних досліджень, в яких розглядається проблема електронного голосування на виборах, визначено раніше не вирішені частини загальної проблематики, яким присвячується означена стаття. Надано визначення діджиталізації виборів, через призму того як вона розглядається у статті. Здійснено короткий огляд світового досвіду впровадження електронного голосування як складової частини виборчого процесу. Через призму наявного досвіду проглядаються основні недоліки, які детально розглянуто у статті. Також сформульовано які особливості традиційної участі у виборах необхідно забезпечити при діджиталізації участі у виборах. Квінтесенцією досвіду європейських держав також можна вважати Рекомендації CM/Rec(2017)5¹ Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо стандартів електронного голосування, що також досліджено у статті. Окремої уваги щодо вивчення діджиталізації участі у виборах заслуговує досвід Естонії, саме тому, у статті розглянуто передумови впровадження електронного голосування, маркери готовності до такого впровадження, а головне-досліджено, яким чином вдалося подолати законодавчі, технічні, політичні перешкоди на цьому шляху. В результаті визначено особливість естонського досвіду впровадження електронного голосування на виборах. На основі аналізу досвіду діджиталізації участі у виборах як загальносвітового тренду сформульовано рекомендації щодо її впровадження для України.

Ключові слова: місцеві вибори, діджиталізація, електронне голосування, он-лайн-голосування, виборчий процес, зарубіжний досвід, державні електронні послуги.

The article examines the peculiarities of implementation of digital voter participation as a global trend. The advantages of providing public services in electronic format have been determined. The possibilities of further development of state electronic services in Ukraine are analyzed. The analysis of the latest domestic and foreign re-

search, which examines the problem of electronic voting in elections, was carried out, previously unresolved parts of the general problem were identified, to which the article is devoted. The definition of digitization of elections is given, regarding the point, considered in the article. A brief review of the global experience of implementing electronic voting as a component of the election process was carried out. The main disadvantages are noticed taking into account the available experience, and they are discussed in the article in detail. Peculiarities of traditional participation in elections which must be ensured by digitalizing are determined. Recommendations CM/Rec(2017)5¹ of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member states regarding electronic voting standards can also be considered the quintessence of the European states experience, which is also explored in the article. The experience of Estonia deserves special attention regarding the study of digitization of participation in elections, that is why the article examines the preconditions for the electronic voting introduction, markers of readiness for such introduction, and most importantly, it is investigated how it was possible to overcome legislative, technical, and political obstacles. As a result, the peculiarity of the Estonian experience of introducing electronic voting in elections was determined. Based on the analysis of the experience of digitalization of voter participation as a global trend, recommendations for its implementation for Ukraine were formulated.

Keywords: *local elections, digitalization, electronic voting, online voting, election process, foreign experience, state electronic services.*

Постановка проблеми. Діджиталізація державних послуг одна з основних тенденцій розвитку державного управління протягом останніх років. Україна у цій сфері за останній час зробила великі кроки вперед та посідає не притаманно високе місце серед найбільш розвинених країн світу. Пандемія COVID-19, що змусила людей дотримуватися соціальної дистанції, стала додатковим поштовхом для розвитку державних електронних послуг у всьому світі. Окрім безпечності таких послуг, вони мають цілий ряд інших переваг над традиційними державними послугами, які передбачають особисту присутність та паперову фіксацію документів, а саме:

– прозорість – адже розривається зв'язок між отримувачем послуги, та особою яка її повинна надати, а отже можна запобігти корупційним ризикам;

– зручність – для отримання послуги можна звернутися в зручний для громадян час, і, якщо немає необхідності участі людини, то отримати таку послугу можна у режимі 24 години на добу, протягом 7 днів тижня;

– швидкість – скорочується не лише час необхідний для отримання певного документу громадянином, а й внутрішній документообіг державних установ, що може призвести до повної відмови від паперових документів;

– економія коштів – передбачає зниження поточних видатків для надання послуги через мінімізацію видатків на оплату праці службовців та закупівлю витратних матеріалів для паперового документообігу.

Електронне голосування на виборах видається логічним продовженням політики української влади, яка здобула назву «Держава у смартфоні» і навіть відбувається певна підготовка до таких нововведень. Однак, зарубіжний до-

свід у цьому питанні не можна вважати однозначним. Наразі зовсім не багато країн у тій чи іншій мірі впровадили електронне голосування під час проведення виборів, але всі вони зіштовхнулися з проблемами у різних аспектах виборчого процесу. Тому слід ретельно проаналізувати як саме у світі відбувається електронне голосування, переваги та недоліки існуючих моделей через призму застосування зарубіжного досвіду в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У зв'язку з тим, що електронне голосування вже тривалий час перебуває у фокусі уваги з боку політиків та суспільства, природньо, що значної уваги даній темі присвячено і у наукових дослідженнях вітчизняних науковців. Ю. Данько, Н. Білоцерківська вважають, що умовою для використання механізмів електронного голосування в Україні повинні стати гарантії безпечності його реалізації, при цьому його треба використовувати паралельно з традиційним волевиявленням, а не як єдиний безальтернативний механізм обрання влади [1]. А. Константинівська відзначає, що одне лише запровадження електронного голосування не підвищить якість проведення виборів, а відсутність демократичних стандартів може лише послабити довіру до нового способу голосування та не сприятиме легітимності обраних політичних інститутів [2]. С. Михальчук вважає можливою практику електронного підрахунку голосів за допомогою оптичного сканування бюлетенів, в той же час відзначає, що електронне голосування через мережу Інтернет викликає чимало запитань у США, а в Україні, зважаючи на проблему цифрового розриву, не є на порядку денному [3]. Я. Турчин відзначає, що застосування новітньої методики під час голосування породжує іншу проблему, пов'язану із політичною пасивністю громадян, адже електронна демократія загалом потребує активної політичної позиції від більшості громадян, що насправді суперечить основній тенденції сучасності – падінню політичної активності серед населення [4]. О. Стогова вважає, що електронне голосування повинно мати два способи реалізації, по-перше, це голосування за допомогою використання мережі Інтернет, а по-друге, голосування за допомогою певного технічного засобу, але на виборчій дільниці [5].

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати особливості впровадження діджиталізації участі у виборах як загальносвітовий тренд.

Виклад основного матеріалу. Діджиталізація виборів – це термін, що охоплює кілька різних способів використання електронних механізмів для доступу безпосередньо до голосування або забезпечення певної складової виборчого процесу, наприклад, підрахунку голосів виборців. Це може бути спеціальне обладнання для зчитування голосів та підрахунку голосів, що розміщене на виборчій дільниці або ж програмне забезпечення, яке дозволить виборцю авторизуватися для участі у виборах на власному пристрої, наприклад, персональному комп'ютері, планшеті, чи, навіть, смартфоні (далі – онлайн-голосування). Таким чином, виборець не матиме потреби відвіду-

вати виборчу дільницю. Незалежно від обраного способу, однією з головних переваг є суттєве спрощення процедури голосування та підрахунку голосів виборців як для виборця, так і для представників виборчих комісій.

У світі не існує країни, де онлайн-голосування є безальтернативним, в той же час, спостерігається тенденція до збільшення кількості країн, де голосування через мережу Інтернет стає можливим. Діджиталізація виборів дозволяє пришвидшити підрахунок голосів виборців, зменшити кількість осіб залучених до підрахунку бюлетенів вручну, а також, у перспективі, може зробити вибори більш доступними для громадян. Витрати необхідні для впровадження нових технологій у виборчий процес безсумнівно окупляться у майбутньому, адже дозволять зменшити операційні витрати на проведення виборів. Окрім того, перевагою діджиталізації слід вважати швидкість отримання та оприлюднення результатів виборів, а при онлайн-голосуванні виборці мають можливість заощадити час та кошти за рахунок того, що не повинні безпосередньо відвідувати виборчу дільницю, що, в свою чергу, може збільшити відсоток виборців, які приймуть участь у голосуванні. Онлайн-голосування може стати найбільш корисним для громадян, що проживають за кордоном або внутрішньо переміщених осіб. Крім того, такий формат буде корисним для мешканців сільської місцевості та загалом для виборців, які проживають віддалено від виборчої дільниці. Звичайно, завдяки онлайн-голосуванню можна суттєво наблизити волевиявлення на виборах до осіб із обмеженими фізичними можливостями. Інформаційні технології застосовуються не лише під час голосування на виборах, а також і на інших етапах, зокрема, під час складання списків виборців, ідентифікації виборців, підрахунку голосів та публікації результатів.

Головні недоліки діджиталізації виборів вбачаються у порушенні таємниці голосування та додаткових можливостях для фальсифікації волевиявлення і, як наслідок, зниження довіри суспільства до демократичних процедур та легітимності обраних органів влади.

Враховуючи вищеперераховані недоліки для системи онлайн-голосування, базовою проблемою, яку необхідно розв'язати, є ефективна система ідентифікації виборців, що має працювати у онлайн режимі. Як правило, це реалізується завдяки наявності унікального ідентифікаційного коду чи номеру, що закріплений за громадянином і саме він використовується під час ідентифікації виборця в режимі онлайн. В той же час, на місцевих виборах у Канаді, а також у інших країнах, для виборців, що проживають за кордоном, використовується ідентифікація за допомогою розсилки листів із унікальним кодом, який використовується для онлайн-голосування. Проте, коли говорять про проблемні аспекти онлайн-голосування, найчастіше доводиться чути саме про забезпечення таємниці голосування, адже важливо, щоб врахований голос на жодному з етапів обробки інформації не можливо було би прив'язати до конкретного вибор-

ця. Водночас, система має забезпечити збереження поданих голосів без стороннього втручання. При цьому, завдання має дві складові: з одного боку захистити віддані голоси від стороннього втручання, а з іншого - запевнити виборця, що його голос без змін було враховано і, при цьому, таємницю голосування не було розкрито.

Сучасне виборче законодавство надає досить широкі можливості для виборців, наприклад, проголосувати раніше або поштою. Також виборці мають можливість змінити своє рішення надане при достроковому голосуванні в день виборів, проголосувавши на виборчій ділянці. Важливо, щоб онлайн-голосування зберегло всі переваги звичайного голосування, в тому числі такі неочевидні варіанти, як можливість «вкинути» пустий чи зіпсований бюлетень.

Комітет міністрів Ради Європи у своїх рекомендаціях CM/Rec(2017)5¹ [6] визначив стандарти за якими має відбуватися регулювання онлайн-голосування, що у свою чергу, відтворюють основні принципи демократичних виборів та мають слугувати зміцненню довіри до онлайн-голосування. На теперішній час вищезазначені стандарти слугують орієнтирами для впровадження системи електронного голосування у європейських країнах. Стандарти поділяються на 3 види:

- правові – містять вимоги до міжнародних та національних нормативно-правових актів, що регулюють процедуру виборів;
- операційні – включають питання організації виборів та самої процедури електронного голосування;
- технічні – визначають технічні аспекти, що мають забезпечити зладжену роботу програмного забезпечення та електронних пристроїв.

Вищезазначені вимоги мають застосовуватися на всіх етапах проведення виборів, починаючи з оголошення виборів, підготовки списку виборців, висування кандидатів, агітаційної кампанії, процедури голосування, встановлення підсумків, оприлюднення результатів та їх захист.

Застосування онлайн-голосування згідно з Рекомендаціями Ради Європи передбачає дотримання низки принципів. По-перше, вибори мають гарантувати передачу електронного голосу до центральної бази без жодних змін. Звичайно ж, впровадження онлайн-голосування не відмінює дотримання демократичних принципів звичайних виборів – прямі, вільні, загальні, мають бути забезпечені таємниця вибору та гласність. Окрім того, онлайн-голосування передбачає суворе дотримання конфіденційності та можливість ідентифікації виборця та його голосу. Не менш важливим принципом є можливість кожного виборця здійснити перевірку свого волевиявлення, тобто здійснити аудит чи правильно було враховано його голос.

Окрім вищеописаних вимог, слід відзначити декілька критеріїв для належного функціонування системи онлайн-голосування. Волевиявлення виборця при його передачі до виборчої комісії не можна прочитати чи скорегувати. Приймати участь в онлайн-голосування мають лише зареєстровані ви-

борці, що мають право голосу на відповідних виборах, повторне голосування слід розглядати як фальсифікацію виборів. Веб-інтерфейс голосування повинен мати захист від втручання хакерів та забезпечувати захист персональних даних виборців. Також необхідно унеможливити тиск на громадян через їх політичні переконання і на практиці забезпечити заборону купівлі та продажу голосів через невідворотність кримінальної відповідальності.

На теперішній час можемо констатувати, що найпоширенішими у світі залишаються системи автоматизованого зчитування та обробки паперових бюлетенів, що застосовується у США, Бразилії, Австралії та деяких європейських країнах. Перевагою таких систем є, в першу чергу, швидкість обробки бюлетенів та встановлення підсумків виборів, що вважається ознакою чесного волевиявлення. В Україні процес підрахунку голосів на рівні дільничних, територіальних та окружних комісій може затягуватися на кілька днів. Водночас, застосування автоматизованих пристроїв для голосування та обробки бюлетеня дозволяє на порядок зменшити час підрахунку голосів виборців, адже для цього достатньо роздрукувати результати відразу після завершення голосування. Не менш важливою перевагою цієї системи є зменшення впливу людського фактору, адже у пристрій не вдасться одночасно «вкинути» пачку заповнених бюлетенів, а до підрахунку голосів людина взагалі не допускається. Однак, впровадження цієї технології пов'язане зі значними фінансовими вкладеннями, що необхідно здійснити державі.

Альтернативним варіантом електронної участі у виборах є дистанційне голосування за допомогою мережі Інтернет. Такі системи успішно використовуються Великобританії, Естонії, Швейцарії, місцевих виборах у Канаді, праймеріз у США. Автентифікація виборця відбувається або за допомогою спеціальної карти виборця, що зчитується приймальним пристроєм, або за допомогою спеціального програмного забезпечення та з використанням всіх доступних засобів дистанційної ідентифікації. Електронне голосування через мережу Інтернет має ті самі переваги над звичайним, що і автоматизовані пристрої для бюлетенів, а саме: швидкість обробки інформації, зменшення стороннього впливу на етапі підрахунку голосів. В той же час, такий спосіб не потребує значних фінансових вкладень з боку держави, а пристрої, необхідні для електронного голосування, належать самим виборцям. Окрім того, можна охопити виборців, що знаходяться за кордоном чи з інших причин не можуть відвідати виборчу дільницю в день голосування. Однак, тісно пов'язані із сильними сторонами технології дистанційного голосування і її недоліки. В першу чергу, такий спосіб пов'язаний зі збільшенням ризику впливу на виборця, адже в момент голосування виборець може знаходитися під примусом чи фінансовим впливом з боку роботодавця, представників кандидатів чи інших осіб. Також проблема цієї системи, що вибори зникають з публічного простору, а отже спостереження за їх проведенням сильно ускладнюється. Та найбільш серйозною є проблема можли-

вого втручання через мережу Інтернет для викривлення чи підміни результатів голосування. Враховуючи, що навіть США не може повністю забезпечити себе від впливу на вибори через Інтернет, а Україна має відкриту війну з Росією, ризик стороннього впливу на вибори суттєво зростає.

Серед європейських країн Естонія найбільше просунулася у напрямку впровадження електронного голосування у виборчому процесі. Слід відзначити, що особливістю Естонії та її перевагою над «старими європейськими демократіями» стало те, що впровадження сучасних електронних засобів тут відбувалося паралельно з побудовою демократичних інститутів держави, яке розпочалося після здобуття незалежності Естонії на початку 90-х років минулого століття. Також до особливостей електронної демократії в Естонії можна віднести те, що до її розбудови залучено як державу, так і громадянське суспільство. Владні інститути здійснюють моніторинг, адаптують, та приводять у відповідність законодавство для розвитку інформаційного суспільства, а також займаються забезпеченням доступу громадян до інформаційних ресурсів. Нині в Естонії майже відсутні державні послуги, під час надання яких не було би залучено елементи інформаційно-комунікаційних технологій, при цьому на підтримку і розвиток електронної демократії щорічно витрачається близько 1 % ВВП, тобто 20-30 млн. євро. Урядом Естонії реалізується проект «Будемо разом», завдяки якому протягом кількох років проводитимуться безкоштовні курси комп'ютерної грамотності для всіх охочих.

У 2005 році в Естонії відбулися вибори до місцевих органів влади, на яких можна було за допомогою особистої електронної ідентифікаційної картки здійснити електронне голосування, 2007 році за тією ж технологією відбулися вибори до парламенту. При цьому, голосувати можна було по декілька разів, а зараховувався лише останній голос. Під час першого застосування у 2005 році електронним голосуванням скористалося близько 1,85% виборців, а вже у 2011 році їх було вже 25%. На виборах у 2019 році вже фактично половина виборців голосували через Інтернет. Естонський досвід впровадження електронного голосування важливий саме тим, що за короткий строк вдалося залучити до нього широкі маси населення.

У той же час, досвід Естонії можна розглядати через маркери готовності суспільства та держави до впровадження електронного голосування. Так, наприклад, у 2005 році в Естонії доступ до інтернету мали 54 % населення, доступ до мережі забезпечено у абсолютно всіх школах країни, 76% декларацій платників податків подавалися в електронному вигляді. У 2005 році пріоритетами державної інформаційної політики було визначено розробку відкритих електронних систем державних служб, подальший розвиток електронного документообігу, розвиток системи електронного інформування населення, реорганізовано систему інформаційно-комунікаційних технологій у сфері освіти. Підготовка нормативно-правової бази тривала

кілька років, а саме питання необхідності впровадження електронного голосування гаряче дискутувалося на початку 2000-х років. Спеціалістами з хакінгу було ретельно протестовано систему на предмет вразливості до зовнішнього втручання, після чого було внесено суттєві зміни щодо підвищення безпеки і блокування загроз. Національна виборча комісія Естонії ретельно дослідила законодавчу базу та програмне забезпечення та прийшла до висновку про відсутність технічних перепон чи загроз для проведення е-голосування. Конституційний суд визнав, що запропонована система електронного голосування не порушує Конституцію і конституційні права громадян тим самим поставив крапку у тривалій дискусії влади та опозиції. Надзвичайно важливим для впровадження електронного голосування стало досягнення домовленості між суб'єктами виборчого процесу – політичними партіями, які узгодили між собою «Кодекс належної практики е-голосування». Вищезазначений документ мав сприяти чесності електронного голосування, адже до нього долучилися усі провідні політичні партії, крім двох, що виступали категорично проти самої ідеї електронного голосування. Вищезазначений Кодекс, серед іншого містив, низку обмежень щодо агітації, зокрема, підписанти взяли на себе зобов'язання утриматись від критики електронного голосування, не організовувати колективні акції участі у волевиявленні, не використовувати посилання на сайт електронного голосування під час проведення агітації в мережі Інтернет. Добровільне прийняття вищезазначених обмежень майбутніми учасниками виборчої кампанії продемонстрували суспільству підтримку ідеї впровадження інновацій щодо процедури голосування. Особливість естонського досвіду впровадження електронного голосування полягає в тому, що його впровадження дозволило підвищити електоральну активність виборців. Це підштовхнуло до більш рішучих кроків багато європейських країн, зокрема, подібні але менш масштабні експерименти відбулися у Франції, Нідерландах, Великобританії. Вищезазначені кроки та досягнуті за їх результатами показники слід розглядати як мінімально можливі для впровадження елементів електронного голосування в інших країнах, в тому числі в Україні.

На основі аналізу досвіду впровадження електронного голосування у багатьох країнах світу можемо сформулювати рекомендації щодо його впровадження в Україні, а саме:

- електронне голосування повинно спиратися на ґрунтовну законодавчу базу;
- основні параметри системи повинні узгоджуватися із Рекомендаціями Ради Європи щодо електронного голосування;
- на етапі впровадження важливо досягти суспільного консенсусу щодо впровадження електронного голосування, особливо серед ключових політичних суб'єктів, які можуть виступати проти та шкодити процесу впровадження, таким чином підриваючи довіру до даного способу голосування;

- до впровадження електронного голосування необхідно здійснити підготовку шляхом реалізації державної політики у сфері технологічного розвитку не лише щодо розвитку інформаційних технологій у різних сферах, але й для найширшого залучення громадян до користування цифровими технологіями, посилення захисту та надійності операцій здійснених у мережі Інтернет. Зазначені заходи мають створити сприятливий фон для впровадження електронного голосування, підвищити рівень довіри до інновацій у виборчому процесі;

- державна політика у сфері освіти повинна не лише підвищити комп'ютерну грамотність та розвинути навички застосування новітніх технологій, але й сприяти обізнаності у сфері електронної демократії та можливостей, які вона дає громадянам для впливу на владу;

- до впровадження системи електронного голосування важливо завдяки широкій роз'яснювальній кампанії здійснити інформування громадян про сутність та переваги електронного голосування, зняття надуманих пересторог, що існують у суспільстві;

- міжнародна практика доводить важливість більш тривалого ніж звичайний день голосування часу для здійснення електронного голосування, наприклад, протягом трьох днів чи довше, при цьому виборець може кілька разів змінити власний вибір, а враховано буде лише останній вибір. Таку практику слід розглядати не стільки для зручності виборців, як запобіжник від контрольованого чи примусового голосування, в тому числі, від підкупу виборців. В Україні, де подібні практики не були остаточно викорінені із суспільних відносин, це особливо важливо.

- перший досвід електронного голосування необхідно ретельно дослідити науковими методами, це важливо не лише для вдосконалення поточної моделі електронного голосування, але й для зміцнення довіри громадян до електронних інструментів демократії.

Висновки. Завдяки діджиталізації надання всіх форм державних послуг, все більше країн світу звертаються до електронного голосування на виборах не лише як до форми спрощення доступу громадян до участі у виборах, а як переосмислення голосування на виборах з урахуванням можливостей, що надає новий спосіб голосування. Впровадження електронного голосування на виборах стало світовим трендом починаючи з 2000-х років. Проте, при цьому в жодній країні світу діджиталізація не стала безальтернативною формою. Навпаки, в різних державах, виходячи з конкретних задач, вона розвивається по різному. Від автоматизації зчитування та обробки паперових бюлетенів до можливості голосувати через Інтернет та, навіть, за допомогою смс-повідомлення- всі ці форми мають право на життя. Переваги та недоліки кожної з систем тісно переплетені, тобто не можна реалізувати певну систему, позбувшись потенційних недоліків від її застосування. Впровадження електронного голосування в Україні можливе лише після до-

сягнення маркерів які розглянуті в статті на прикладі Естонії.

Список використаних джерел:

1. Данько Ю., Білоцерківська Н. Електронне голосування : можливості української рецепції // Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки. (2019). Том 1, № 17, с. 60-72;
2. Константинівська А. Електронне голосування як інструмент електронної участі громадян // Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2018. Випуск 20, с. 162-167;
3. Михальчук С. Електронний менеджмент виборчого процесу в США: висновки для України // Чверть століття українсько– американської дружби: досвід гідний майбутнього : збірник матеріалів III американознавчої мультидисциплінарної конференції – Львів, 2016. – с. 246–256.
4. Турчин Я. Світовий досвід у реалізації концептуальних засад електронного голосування // “Гілея: науковий вісник”: Збірник наукових праць.- Київ., 2013. Випуск 73 - 2013 с. 308-310;
5. Стогова О., Мурач Д. Електронне голосування: проблеми та перспективи запровадження // Юридичний науковий електр. журнал. 2021. № 3. с. 38-41.
6. Recommendation CM/Rec(2017)5¹ of the Committee of Ministers to member States on standards for e-voting (Adopted by the Committee of Ministers on 14 June 2017 at the 1289th meeting of the Ministers' Deputies) - <https://rm.coe.int/0900001680726f6f>

References:

1. Danko Yu., Bilotserkivska N. Elektronne holosuvannia : mozhlyvosti ukrainskoi retseptsii // Suchasne suspilstvo: politychni nauky, sotsiolohichni nauky, kulturolohichni nauky. 1, № 17, (2019): 60-72. Print.
2. Konstantynivska A. Elektronne holosuvannia yak instrument elektronnoi uchasti hromadian // Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filos.-politolog. studii. 20, (2018):162-167. Print.
3. Mykhalchuk S. Elektronnyi menedzhment vyborchoho protsesu v SShA: vysnovky dlia Ukrainy // Chvert stolittia ukrainsko– amerykanskoii druzhby: dosvid hidnyi maibutnoho : zbirnyk materialiv III amerykanoznavchoi multydystsyplinarnoi konferentsii – Lviv, (2016): 246–256. Print.
4. Turchyn Ya. Svitovyi dosvid u realizatsii kontseptualnykh zasad elektronnoho holosuvannia // “Hileia: naukovyi visnyk”: Zbirnyk naukovykh prats.- Kyiv., 73, (2013): 308-310. Print.
5. Stohova O., Murach D. Elektronne holosuvannia: problemy ta perspektyvy zaprovadzhennia // Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal. 3, (2021): 38-41. Print.
6. Recommendation CM/Rec(2017)5¹ of the Committee of Ministers to member States on standards for e-voting (Adopted by the Committee of Ministers on 14 June 2017 at the 1289th meeting of the Ministers Deputies) - <https://rm.coe.int/0900001680726f6f>.